

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРИНЦИП ЗАКОНОДАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Томкіна Олена Олексіївна,

кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем
взаємодії держави
та громадянського суспільства
Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України

Стаття присвячена актуальній проблемі реалізації в Україні конституційного принципу верховенства права у сфері законодавчої діяльності. Авторкою здійснений теоретико-правовий аналіз цього принципу в зазначеній сфері, сутності, змісту і форми «правового закону».

У статті зазначається, що недостатній, а подекуди низький рівень якості законів негативно позначається на ефективності дії норм права, несе у собі потенційні і реальні ризики порушення прав людини, які, по суті, виступають єдиним критерієм перевірки законів на відповідність принципу верховенства права – засадничого конституційного принципу, що визнається і діє в Україні.

Авторкою підкреслено, що, попри різні доктринальні підходи стосовно інтерпретації принципу верховенства права («поелементний», «інтегральний», ін.), він посідає загальнозасадниче місце в конституційному правовому полі. Верховенство права – один із основних критеріїв конституційності законів, тому стан реалізації принципу верховенства права у законодавчій діяльності відіграє велике значення для юридичної оцінки на їх конституційність.

Аналіз показав, що «узагальнений смисл принципу верховенства права» у сфері законодавчої діяльності розкривається насамперед через категорію правового за змістом і формою закону. Тобто дія принципу верховенства права спрямована на прийняття відповідно до чітко регламентованої процедури правових законів, зміст і цілі яких визначаються правами людини.

Зроблено висновок, що принцип верховенства права зобов'язує державу визнавати природні права людини як атрибутивні властивості особистості, дотримуватися та захищати їх. Саме права людини є межами публічної влади та її розсуду, які (межі) не можуть бути нею подолані без ризику втрати своєї легітимності.

Ключові слова: верховенство права, Конституція України, правовий закон, права людини, принцип.

Tomkina Olena. Supremacy of law as a fundamental constitutional principle of legislative activity

The article is devoted to the current problem of implementation in Ukraine the constitutional principle of the supremacy of law in the legislative sphere. The author made a theoretical and legal analysis of this principle in this area, the essence, content and form of "legal law".

The article notes that the insufficient and sometimes low level of the quality of legislation negatively affects the effectiveness of the law. It has the potential and real risks of human rights violations, which in fact are the only criterion for checking the legislation for compliance with the principle of the supremacy of law – a fundamental constitutional principle that is recognized and operates in Ukraine.

The author emphasizes that despite the different doctrinal approaches to the interpretation of the rule of law ("element-by-element", "integral", etc.), it occupies a fundamental place in the constitutional legal field. The supremacy of law is one of the main criteria of constitutionality of laws, so the state of the implementation of the supremacy of law in legislative activity plays an important role in legal assessment on their constitutionality.

The analysis showed that the generalized meaning of the principle of "supremacy of law" in the field of legislative activity is disclosed primarily through category of legal in content and form of law. That means that the action of the principle the supremacy of law is aimed at adoption in accordance clearly regulated procedure of legal laws, the content and objectives of which are determined by human rights.

It is concluded that the supremacy of law is binding the state to recognize natural human rights as attributive properties of individuals, adhere to and protect them. It is human rights that are the limits of public power and its discretion, which (boundaries) can not be overcome without losing the risk of their legitimacy.

Key words: *supremacy of law, Constitution of Ukraine, legal law, human rights, principle.*

Сучасний стан законодавства України демонструє недостатній, а подекуди низький рівень якості законів (законодавчі прогалини, колізії, юридично невизначені, суперечливі, дубльовані нормативні приписи, термінологічні розбіжності та інші недоліки – часті супутники законотворення). І цей факт є очевидним підтвердженням слів М. Коркунова, що зміст юридичних норм повністю залежить від свавілля людей, і що право є їхнім свавільним установленням [1, с. 105].

Такий стан законодавства негативно позначається на ефективності дії норм права, несе у собі потенційні і реальні ризики порушення прав людини, безладдя у правозастосуванні. Однак не можна не погодитися з тим, що права людини за своєю природною суттю виступають єдиним критерієм перевірки всіх актів (дій і документів) влади на відповідність принципам, що становлять зміст, мету і завдання держави [2, с. 1515]. І насамперед на відповідність принципу верховенства права – засадничого конституційного принципу, який «визнається і діє в Україні» (стаття 8 Конституції України) [3].

Саме верховенство права є одним з основних «критеріїв конституційності нормативних актів» [4, с. 79]. Як показав аналіз рішень Великої палати і сенатів Конституційного Суду України (надалі – Суд, Конституційний Суд), що ухвалені упродовж останніх п'яти років (2017–2021), кожен правовий акт (чи його окремі положення), що є предметом конституційної перевірки, проходить кризу, так би мовити, «жорнова» принципу верховенства права. Тобто Суд перевіряє акт права на відповідність вказаному принципу у кожній, по суті, справі, навіть якщо суб'єкт звернення до Суду спеціально про це не заявляє. І, що прикметно, у випадках визнання акта (його окремих положень) неконституційним(ми)

Суд **прямо** (шляхом безпосередньої вказівки у рішенні на суперечність частині першій статті 8 Конституції України) або **посередньо** (шляхом вказівки у рішенні на суперечність іншим конституційним положенням, які змістовно пов'язані з верховенством права: статті 1, 3, 5, 22, 24, 55 [3] та інші) констатує суперечність акта (його окремих положень) зазначеному принципу.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз змісту верховенства права як основоположного конституційного принципу законодавчої діяльності.

Стаття підготовлена в межах фундаментальної наукової теми «Теоретико-методологічні засади правотворчості в Україні» (номер державної реєстрації 012U113870), яку виконує Відділ дослідження проблем взаємодії держави та громадянського суспільства Київського регіонального центру Національної академії правових наук України.

Теоретико-методологічна основа аналізу верховенства права як принципу законодавчої діяльності базується на самій ідеї і доктрині верховенства права, які на просторі вітчизняної правничої науки нашого часу досліджувалися С. Головатим, М. Козюброю, М. Костицьким, А. Колодієм, О. Петришиним, С. Погребняком, Н. Оніщенко, П. Рабіновичем, А. Селівановим, С. Шевчуком та іншими вченими.

Узагальнення численних наукових напрацювань феномену верховенства права дало підстави професору П. Рабіновичу виокремити такі основні підходи до його розуміння: так званий «поелементний» підхід, за яким дослідження названого явища здійснюється через поєднання значень кожного з двох самостійних терміно-понять: **право і верховенство**; та «інтегральний» підхід, відповідно до якого дослідники заперечують

можливість визначити загальне поняття верховенства права і розкривають зміст останнього за посередництвом певних **складників/важливих «елементів»** (чи то «аспектів», «вимог», «властивостей», «підпринципів» та ін.) [5, с. 289, 290, 296]. Водночас, підкреслює професор, між цими підходами не існує «залізної завіси», оскільки вони взаємозумовлені, взаємопов'язані, діалектично сполучаються, доповнюють одне одного. Таке концептуальне осмислення формує узгоджене розуміння верховенства права, дозволяє змістовно універсалізувати його, підвищити рівень практичної значущості та реалізованості [5, с. 302–308].

Так, якщо поняття верховенства права «надзвичайно складне, багатолике і багатогранне» [6, с. 167], «невизначене і неоднозначне» (за словами Р. Дворкіна) [4, с. 78], то зближення наукових підходів до його тлумачення видається куди більше методологічно виваженим (або методологічно оптимальним) шляхом, ніж осягнення наукового змісту цього поняття виключно у межах одного з них.

У зв'язку з цим наведу думку професора О. Рибаківа, якій підкреслив той факт, що незалежно від підходів до розуміння права існує дещо загальне, що стверджує значну, особливу (унікальну) роль права в людському житті і яка пов'язана з його універсальними характеристиками як самостійної, цивілізованої цінності. Право і мораль, наголошує вчений, – найбільш дієві способи взаємодії, що вироблені людством, і обидва ці феномени пов'язані з природою людини [7].

Мабуть, тому одна із найближчих точок зближення наведених підходів лежить у «доктрині природного права і заснованій на ній концепції природних прав людини» [2, с. 1424], які – парадигмальна основа новітніх конституцій, актів міжнародного права, практики Європейського суду з прав людини, сучасного європейського та українського конституціоналізму.

Якраз у руслі цієї доктрини коментується стаття 8 Конституції України. Автор коментаря, С. Головатий, наголошує, що лише доктрина природного права (котра є джерелом розуміння того, що права людини і основоположні свободи – це не надані державою своїм громадянам права

у вигляді створених нею норм права, котрі містяться у законах держави, а що це – природні права, властиві людині від природи і які належать їй як творінню Природи, а не як члену суспільства, і тому вони є невідчужуваними; а також є джерелом розуміння того, що конституція – це не «основний закон держави», а суспільний договір у вигляді основоположного акта, котрий становить єдино можливу легітимність самої держави як наслідковий інститут установчої влади народу, дає відповіді на всі запитання щодо практичної значущості та дієвості того юридичного принципу, який, пройшовши тривалий процес формування на основі дайсієвого поняття “the rule of law”, набув загальноновизнаного сучасного змісту [8, с. 55].

Тож узагальнений смисл принципу верховенства права, підсумовує С. Максимов, полягає в **утвердженні і забезпеченні прав людини**. Це ключовий елемент системи характерних рис верховенства права, які за своїм змістом є інституційно-процедурним забезпеченням прав людини [9, с. 24].

Утвердження прав і свобод людини, роз'яснює П. Рабінович, – це їх визнання державою, що може здійснюватися виголошенням у деклараціях, заявах, закріпленням прав людини у Конституції, інших законах; шляхом участі у підготовці і прийнятті міжнародних документів щодо прав людини, приєднанням до відповідних міжнародних договорів, їх ратифікацією тощо.

Забезпечення прав і свобод людини, продовжує вчений, – це створення умов для їх здійснення, що включає такі напрями державної діяльності, як: сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальноносоціальних гарантій); охорона та захист прав і свобод людини [8, с. 23].

Наведений смисл принципу верховенства права співвідноситься з ідеєю «заперечення свавільної влади», яка «від самого початку лежить в основі доктрини верховенства права». Згідно з останньою, державну владу слід здійснювати *відповідно до права (government according to law)* і яка спричиняє два головні юридично вагомі наслідки. По-перше, вона означає, що держава як така, її владні органи і посадові особи мають здійснювати свої

повноваження лише на *законних підставах*, себто лише у таких межах, у такий спосіб та у такому обсязі, як це визначено положеннями права.

Отже, йдеться про те, що на всі свої дії держава повинна мати *дозвіл права*. По-друге, ця доктрина вимагає, щоб особі, яка безпосередньо зазнала утисків чи постраждала від дій держави – її органів чи посадових осіб, було дано можливість звернутися до суду з оскарженням законності дій влади. Крім того, якщо судом буде встановлена (підтверджена) незаконність таких дій, тоді вимагається, щоб до держави – її органів і посадових осіб – було застосовано ефективні санкції» [2, с. 1452].

Зазначена ідея послідовно втілюється в життя офіційною вітчизняною конституційною доктриною, що її формує Конституційний Суд України, у практику конституційного контролю (див., наприклад: Рішення Суду від 7 квітня 2021 року № 1-р(II)/202: «із припису частини першої статті 8 Конституції України, згідно з яким «в Україні визнається і діє принцип верховенства права», впливає обов'язок держави не вдаватися до свавільних дій» [10], та ін.).

Ця ідея об'єднує навколо себе всі інші засадничі положення сучасного конституціоналізму, що їх закріпила Конституція України, і які є «важливими елементами» принципу верховенства права. Це: принципи народовладдя; поділу влади; відповідальності держави; законності; незалежності та безсторонності суду; доступу до суду; поваги прав людини і основоположних свобод; заборони дискримінації; ієрархії юридичних норм; заборони зворотної дії закону; юридичної визначеності; пропорційності [8, с. 59]; верховенства Конституції України; обмеження дискреційних повноважень, правової безпеки і захисту довіри [6, с. 180–186, 193] та ін. Тож принцип верховенства права, хоча безпосередньо закріплений у частині першій статті 8 Конституції України [3], має вияв також в інших її положеннях, які відображають його багатоаспектний зміст.

Загальнозасадниче місце принципу верховенства права за українською Конституцією означає поширення його дії на будь-які сфери діяльності держави, передусім

на **законотворчість**, під час якої законодавча гілка влади реалізує свої виключні повноваження з визначення прав і свобод людини.

Аналіз юридичної літератури показав, що «узагальнений смисл принципу верховенства права» (С. Максимов) у сфері законодавчої діяльності насамперед розкривається через категорію **«правовий закон»** (по-іншому «справедливий закон»). Таким в академічній та офіційній правовій доктрині визнається, зокрема, закон, який «відповідає загально визначеним принципам права, людським цінностям, ідеалам добра, гуманізму і справедливості», є результатом «використання, додержання і закріплення принципів природного права в нормах позитивного права» [11, с. 13, 14]; «проникнутий ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності» [12]; має «правовий характер», тобто «відповідає природним правам людини» [13, с. 238–239]; має ознаку «внутрішньої справедливості, гуманізму, спрямованості на задоволення потреб людини і громадянина, забезпечення та захисту її прав і свобод» [14, с. 6], тобто є правовим за своїм змістом. Тож правовий закон, послуговуючись термінологією С. Головатого, є «нормативним ідеалом», а «верховенство права» – «посутньою основою позитивного права країни» [2, с. 1558].

Щоби закон досяг того «нормативного ідеалу», про який йдеться вище, він має відповідати певним вимогам до його сутності, змісту і форми. Так, щодо сутності закону, то, мабуть, чи не найкращим чином її виражає відомий Шекспірівський вислів «Сутність закону – в людинолюбстві».

Як зазначив Д. Керімов, сутність законодавства проникає у зміст усіх його принципів, усієї сукупності правових явищ і процесів, у кожний окремий елемент законодавчої системи; в абстрактно-концентрованій формі узагальнює головні, основні, найважливіші властивості його змісту; а зміст законодавства конкретизує, продовжує, розгортає і розкриває його сутність [15, с. 20].

Зважаючи на це, саме права людини визначають зміст та цілі законів [16, с. 15]. Важливо, щоби у разі встановлення обме-

жень прав людини законодавець дотримався стандартів пропорційності, правової визначеності, розумності і добросовісності; а у разі наділення правами – не допустив дискримінації суб'єктів [17, с. 407].

Ці вимоги конкретизовані, зокрема, в приписах статті 64 Конституції України, згідно з якою конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції. А також у приписах частини другої статті 24 Конституції України: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [3].

Важливою у світлі принципу верховенства права формальною вимогою до закону виступає суворе дотримання під час його прийняття регламентованих правил законодавчої процедури. З цього приводу Венеційська комісія у своїй Доповіді про правовладдя (2011) зазначила, що прозора, з'ясовна (поясненна), демократична процедура надання юридичної сили актам позитивного права є безумовним складником правовладдя [18]. А в ухваленому цією Комісією документі "Rule of Law Checklist" («Мірило правовладдя») рекомендовано контрольні запитання для оцінювання стану верховенства права за критерієм законодавчої процедури. Так, чи є процес запровадження приписів права прозорим, підзвітним, демократичним і таким, що передбачає участь заінтересованих суб'єктів; чи є наявними чіткі конституційні приписи стосовно законодавчої процедури; чи забезпечено верховенство парламенту щодо визначення змісту законів; чи має місце прилюдне обговорення пропонованого законодавства в парламенті та чи є належне його обґрунтування; чи має громадськість доступ до проектів актів законодавства, принаймні коли їх внесено до парламенту;

чи є в громадськості реальна можливість мати вплив [19].

На такій самій позиції стоїть і Конституційний Суд України. У Рішенні від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018 Суд констатував, що закони визнаються неконституційними, якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Верховна Рада України повинна здійснювати свою діяльність на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України (частина друга статті 6, частина друга статті 19, стаття 85 Конституції України). Процедура розгляду та ухвалення парламентом законопроектів, розгляд пропозицій до законопроектів, повинні ґрунтуватися на принципах, визначених Конституцією України. Недотримання цих принципів або нехтування ними порушує демократичні вимоги щодо конституційної процедури розгляду на ухвалення законопроектів, а також ставить під сумнів легітимність прийнятих законів [20].

В іншій справі Конституційний Суд повторив висловлену у Рішенні від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017 позицію про те, що конституційний контроль стосовно дотримання конституційної процедури розгляду, ухвалення або набрання чинності правовими актами здійснюється з урахуванням принципу юридичної визначеності, зокрема, вимагає щодо норм права «передбачуваності (прогнозованості) та стабільності» (див.: Рішення Конституційного Суду від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018 [21]).

Таким чином, у сфері законодавчої діяльності принцип верховенства права означає, що закон, будучи продуктом діяльності законодавчої влади і маючи верховенство в ієрархії актів позитивного права, має бути відповідною формою вираження природного права, спрямовуватися на утвердження і забезпечення прав людини, тобто по суті, змісту і формі бути «правовим законом». Такий закон реалізує засади рівності і справедливості; є розумним і логічним; допускає обмеження прав людини лише за умови передбачуваності застосування правових норм; а останні – відповідають вимогам визначеності, ясності, недвозначності.

Україна прагне до утвердження в законодавчій діяльності принципу верховенства права. Важливим кроком на цьому шляху вважаємо прийняття за основу 16 листопада 2021 року проекту Закону України «Про правотворчу діяльність» (реєстр. № 5707 від 25.06.2021) (надалі – Законопроект). У системі фундаментальних елементів (принципів), які становлять засадничу основу правотворчої діяльності, Законопроект визначає такі: *принцип верховенства Конституції України* (правотворча діяльність здійснюється виключно відповідно до положень Конституції України), *принцип дотримання міжнародних стандартів дотримання прав людини* (правотворча діяльність здійснюється, зокрема, з урахуванням положень Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї і практики Європейського суду з прав людини), *принцип демократичності* (правотворча діяльність має здійснюватися виходячи із засад демократичного ладу в Україні з дотриманням визначених процедур за умови взаємодії представників різних гілок влади відповідно до наданих їм Конституцією та законами України повноважень), *принцип відкритості та гласності* (правотворча діяльність має здійснюватися із забезпеченням належної обізнаності суспільства щодо її мети та результатів за умови надання всім учасникам правотворчої діяльності можливості подати свої пропозиції щодо предмета та змісту правового регулювання на відповідних стадіях правотворчої діяльності), *принцип правової визначеності* (норми права, викладені у нормативно-правових актах, мають бути чіткими та досить зрозумілими, не припускати різного тлумачення, бути забезпечені механізмами їх реалізації, а також забезпечувати суб'єктам правовідносин можливість передбачати правові наслідки реалізації норм права), *принцип пропорційності* (обмеження, передбачені нормативно-правовими актами для суб'єктів правовідносин, повинні бути необхідними та достатніми для досягнення легітимної мети правового регулювання), *принцип доцільності та обґрунтованості* (правотворча діяльність має здійснюватися лише у разі існування об'єктивної необхідності

в правовому регулюванні та/або охороні відповідних суспільних відносин, якщо така необхідність може бути обґрунтована), *принцип системності та комплексності* (правотворча діяльність має гарантувати узгодженість правових норм між собою та відповідність нормативно-правових актів нижчої юридичної сили актам вищої юридичної сили, пріоритетність правових норм спеціального законодавства над правовими нормами загального законодавства, забезпечувати своєчасне прийняття (видання) підзаконних нормативно-правових актів на виконання норм законів України), *принцип наукового забезпечення* (результати правотворчої діяльності мають враховувати досягнення науки у сфері, в якій здійснюється правове регулювання, у тому числі за рахунок залучення до правотворчої діяльності представників наукових установ та визнаних фахівців у відповідних галузях науки), *принцип ресурсної забезпеченості* (правотворча діяльність має бути забезпечена відповідним фінансово-економічним, матеріально-технічним, адміністративно-організаційним, людським, часовим та іншим необхідним ресурсом) (стаття 3) [22].

Бачимо, що у наведеному переліку принципів правотворчої діяльності, що їх передбачає Законопроект, принцип верховенства права текстуально не закріплений. Цей факт зазнав критики з боку деяких експертів. Зокрема, на думку І. Коліушка, принцип верховенства права (правовладдя) у сфері правотворчої діяльності не тільки мав би бути у Законопроекті, а і мав би розкриватися відповідно до практики Європейського Суду з прав людини [23].

Так, услід сучасним законодавчим традиціям, що склалися на розвиток положень статті 8 Конституції України, закріплення принципу верховенства права у системі принципів правотворчої діяльності було би доцільним і логічним відображенням конституційних засад цієї діяльності. Але, зважаючи на те, що Законопроект закріплює принципи верховенства Конституції України, дотримання міжнародних стандартів прав людини, правової визначеності, демократичності, які є «важливими елементами» верховенства права, остан-

ній діятиме саме за посередництва цих його елементів.

Верховенство права – основоположний принцип і головна мета правової держави, яку вибудовує сучасна Україна. Попри різні доктринальні підходи до інтерпретації цього принципу («поелементний», «інтегральний», ін.) він посідає загальнозасадниче місце в конституційному правовому полі. Верховенство права – один із основних критеріїв конституційності законів. Тож стан реалізації принципу верховенства права у законодавчій діяльності відіграє велике значення для юридичної оцінки конституційності законів.

Всеосяжний характер принципу верховенства права означає поширення його дії на будь-які сфери діяльності держави, включаючи законотворчість. У цій сфері дія принципу верховенства права спрямована на прийняття відповідно до регламентованої процедури правових законів, зміст і цілі яких визначаються правами людини. Це зобов'язує державу визнавати їх як атрибутивні властивості особистості, дотримуватися та захищати права і свободи. Останні є тими межами публічної влади та її розсуду, які не можуть бути нею подолані без ризику втрати своєї легітимності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. Москва : Издательство Юрайт, 2019. 420 с. URL: <https://urait.ru/bcode/437369> (дата звернення: 31.01.2022).
2. Головатий С. Верховенство права : монографія. У 3 кн. Верховенство права: український досвід. Книга третя. Київ. 2006. С. 1277–1747.
3. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 31.01.2022).
4. Різник С.В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Київ, 2021. 488 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/riznyk_s._v._konstytuciynist_normatyvnyh_aktiv_sutnist_metodologiya_osinyuvannya_ta_systema_zabezpechennya_v_ukrayini_dys.pdf (дата звернення: 10.02.2022).
5. Рабінович П. Верховенство права: доктринальні інтерпретації в Україні. *Правова доктрина України*: у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О.В. Петришина. 976 с.
6. Козюбра Н.И. Верховенство права – основополагающий принцип правовой и политической систем Украины. *Правовая система Украины: история, состояние и перспективы*: в 5 т. Т. 1: Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины / под общ. ред. М.В. Цвика, А.В. Петришина. Харьков : Право, 2011. 896 с.
7. Рыбаков О.Ю. Правовая политика как юридическая категория: понятие и признаки. *Журнал российского права*. № 3. 2002. URL: <https://base.garant.ru/5119759/> (дата звернення: 09.02.2022).
8. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін., Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.
9. Максимов С.І. Верховенство права в діяльності органів виконавчої влади: прагнення до європейських стандартів. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Випуск 20. С. 18–29.
10. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 7 квітня 2021 року № 1-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2_2021.pdf (дата звернення: 18.02.2022).

11. Воронов М.М. Правові акти законодавчої влади в Україні : автореф. канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 1997. 21 с.
12. Рішення Конституційного Суду України № 15рп/2004 від 2 листопада 2004 року у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 18.02.2022).
13. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм : монографія. Київ : Юридична думка, «Салком», Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
14. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 18 с.
15. Керимов Д.А. Законодательная техника : научно-методическое и учебное пособие. Москва : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2000. 127 с.
16. Ковальський В.С., Козінцев І.П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 192 с.
17. Погребняк С. Принципи права: доктринальні питання. *Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція* / В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2013. 976 с.
18. Доповідь про правовладдя, ухвалено Венеційською Комісією на її 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року (CDL-AD (2011)003re). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 21.02.2022).
19. Мірило правовладдя : коментар. Глосарій. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія). Страсбург, 18 березня 2016 року. Дослідження № 711/2013. CDL-AD(2016)007. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Rule_of_Law_Checklist_UKR.pdf (дата звернення: 21.02.2022).
20. Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018 у справі № 1-1/2018 за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики». URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-p_2018.pdf (дата звернення: 22.02.2022).
21. Рішення Конституційного Суду України від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018 у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум». URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4-r_2018.pdf (дата звернення: 22.02.2022).
22. Про правотворчу діяльність : проєкт Закону України реєстр. № 5707 від 25.06.2021 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355 (дата звернення: 31.01.2022).
23. Коліушко І. Аналіз законопроекту № 5707 «Про правотворчу діяльність». URL: <https://uplan.org.ua/analytics/analiz-zakonoproiektu-pro-pravotvorchu-diialnist> (дата звернення: 31.01.2022); Багрій В. Законопроект про правотворчу діяльність: факти невідповідності Конституції. URL: <https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/zakonoprojekt-pro-pravotvorchu-diialnist-fakty-nevidpovidnosti-konstytutsiyi> (дата звернення: 21.03.2022).